

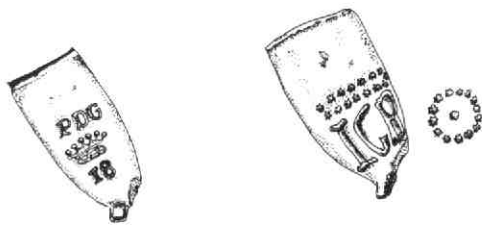
DE UTRECHTSE PIJPENINDUSTRIE IN DE LAUWERECHT (2)

De pijpenmakers uit de achttiende eeuw

Alvorens een overzicht te geven van alle bekende Utrechtse pijpenmakers na 1700 bekijken we de merken.

Alle merken werden voorzien van de voorletters van de namen van de makers; zo had Pieter de Graaf het merk PDG. Ook zien we dat de eerste letter van de tweede lettergreep van de achternaam in het merk werd gedrukt, b.v. IGB van Jan Glansbeek (afb. 5).

Vanaf ongeveer 1700 werden door Jan-Huijgen Versluijs pijpen gemaakt; zijn gezin is bij de productie betrokken. Uit dit gezin komen twee pijpenmakers voort, die na de dood van hun vader omstreeks 1730 een eigen bedrijf begonnen. Het zijn de broers Pieter en Hendrik Versluijs. De laatste zullen we Hendrik I noemen. Pieter plaatste twee verschillende merken op zijn pijpen, n.l. PVS met de vogel in de boom en PVS links op de ketel met rechts de zwaan. Hendrik had dezelfde merken met HVS en nog vijf merken waarvan het merk met zijn complete naam het opmerkelijkste is. Het is ook mogelijk dat, gezien het grote aantal merken met HVS, de zoon van Pieter, Hendrik II, ook voor enkele merken verantwoordelijk is. Deze laatste pijpenmaker werkte waarschijnlijk eerst bij zijn vader en later bij zijn oom Hendrik I.

Het merk van Pieter de Graaf: een gekroonde 18; en dat van Jan van Glansbeek

We weten dit omdat er in 1753 een inkomstenbelasting wordt geheven van 1½% van het jaarinkomen. Uit het manuaal van deze heffing krijgen we een aardig overzicht van de kleine zelfstandigen uit die tijd.

Buiten de twee bedrijfjes van Hendrik en Pieter Versluijs vinden we Pieter de Graaf, Gerrit van Westdijk en Ari van Tergouw. Deze vijf pijpenmakers betaalden allen vrijwillig de belasting; dat betekent dat zij een jaarinkomen hadden van 400 gulden of meer. Dit bedrag werd als minimum vastgesteld. De beide pottenbakkersbazen Cornelis van Blaricum den Oude en Cornelis de Jonge verklaarden daarentegen geen jaarinkomen van 400 gulden te hebben.

Pieter de Graaf was pijpenbakker van beroep en had

een oven speciaal voor het bakken van pijpen. De pijpen met het merk de gekroonde 18 en de letters PDG vertellen ons dat hij pijpen maakte. In hoeverre de andere pijpenmakers gebruik maakten van zijn bakgelegenheid, is niet bekend. Zijn zoon Simon de Graaf komen we tegen vanaf 1777 (zijn huwelijk) tot begin 1781 (doop van zijn 2de kind). Uit de alfabetische lijst van de nieuwe burgers lezen we dat hij in 1778 het burgerschap verwierf en net als zijn vader pijpenbakker was. De pijpekop die we vonden met de gekroonde vis en de letters SDG moet door hem gemaakt zijn. Van Gerrit van Westdijk vond ik twee verschillende merken en een pijpekop met zijn complete naam erop. Gerrit van Westdijk werd in Schoonhoven geboren en huwde daar op 1 dec. 1739 met Elizabeth van Buuren. Het ging het echtpaar in deze stad niet voor de wind, zij verloren drie kinderen die pro Deo begraven werden. Zoals we zagen werkte Gerrit in 1753 al in de Lauwerecht en maakte de pijpen met de gekroonde vogel in de boom en de gekroonde vis, beide merken met de letters GWD of GVWD. Op 21 juli 1772 kocht Gerrit het huis waarin hij al jarenlang zijn bedrijfje had. Hierdoor stak hij zich zo in de schulden dat na zijn dood eind december 1773 zijn bezittingen openbaar werden geveild. Uit een advertentie in de „Utrechtse Courant“ van 26.1.1774 waarin deze veiling openbaar werd gemaakt, blijkt dat deze pijpenmaker erg bekend was. „Men zal op Zaterdag den 5 February 1774, binnen Utrecht publiek opveilen en Verkopen (. . .) Item een HUIS en ERVE, voorheen een BROODBAKKERYE, thans tot een PYPEMAKERYE geappropriëerd, alwaar die Functie met veel succes Jaaren agter elkander is geëxerceerd en nog gecontinueerd word, staande voor aan in de Lauwerecht, met een uitgang tot in de Rivier de Vegt, nagelaaten bij **Gerrit van Westdyk**, in leeven Pypemaker (. . .) Zulende op Dingsdag den 7 February 1774, ten Sterfhuizen van gemelde **Gerrit van Westdyk**, worden Verkogt, alle het Pypemakers Gereedschap, mitsgaders Meubilen en Tuincieraad; alsmede circa negen Karren goede Pypaarde.“

Merkwaardig is dat de pijpenmakerij nog steeds werd voortgezet, hoewel zijn pijpenmakersgereedschap en 9 karren goede pijpaaarde eveneens werden geveild. Of zijn zoon Hendrik van Westdijk dit bedrijf voortzette is niet zeker, opmerkelijk is echter dat Leendert Eskes; de schoonvader van Hendrik, deze pijpenmakerij kocht.

Van Ari van Tergouw weten we nog weinig, maar de vele pijpekoppen met de letters AVT gecombineerd met resp. het Utrechtse stadswapen en de zwemmen-de zwaan moeten afkomstig zijn van Ari van Tergouw,

een naam die wellicht de plaats van herkomst, de pijpenstad Gouda, weergeeft.

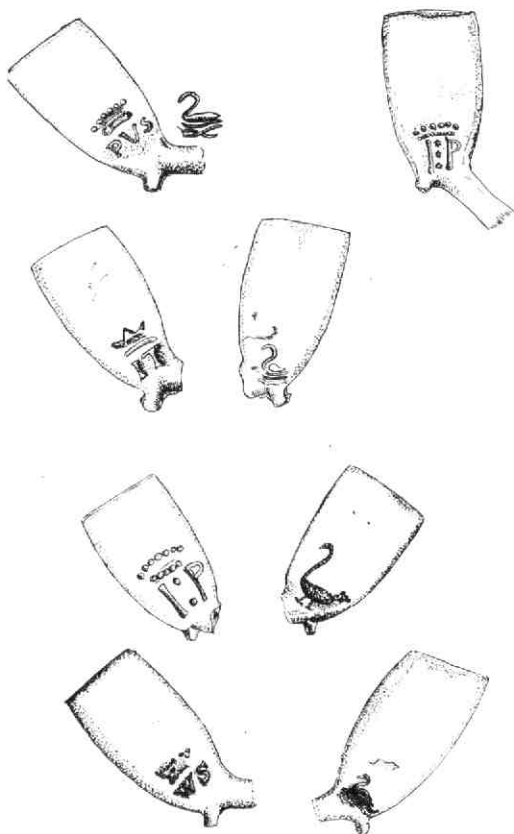
Een andere lijst laat ons de situatie zien zoals die in 1784 was. In deze lijst vinden we de namen van personen tussen 18 en 60 jaar, die in staat werden geacht het land in tijd van nood te dienen. Deze lijst was voor het onderzoek van groot belang, omdat achter deze namen, de beroepen werden vermeld. We vonden de pijpenmakers Johannes Versluijs en Dirk de Graaf, de pijpenmakersknechten Jan Eijkelkamp, Hermanus van de Mast en Jan Glansbeek. Niet genoemd werden Pieter de Graaf en Joseph Peeks die beide boven de 60 jaar waren. Joseph Peeks, ook Pex of Pix genoemd, werd geboren in Peer, een plaatsje aan de Dommel in het nu Belgische Limburg. Hij verschijnt in 1735 in Gouda alwaar hem een attestatie werd gegeven om in Schoonhoven te trouwen met Johanna Hogendijk. Deze attestatie werd door de Goudse St. Janskerk afgegeven om een gemengd huwelijk mogelijk te maken tussen Joseph die rooms-katholiek en zijn bruid die gereformeerd was.

Wanneer het paar naar Utrecht kwam, weten we niet maar het was vóór 1765, het jaar waarin Johanna overleed. Omdat een vrouw in de pijpenmakerij onmisbaar was, hertrouwde Joseph reeds 10 maanden later met Johanna Maas, waarschijnlijk een schoonzuster van de pottenbakker Cornelis van Blaricom. Gezien het grote aantal pijpekoppen met de initialen IP, gecombineerd met het Utrechtse stadswapen, de gekroonde vis en de zwemmende zwaan, die uit opgravingen naar boven kwamen, moeten we aannemen dat deze Joseph Peeks een geruime tijd pijpen maakte onder de rook van Utrecht. Wat de betekenis is van de zwemmende zwaan, die karakteristiek is voor de pijpenmerken uit de Lauwerecht, werd nog niet duidelijk.

Keren we terug naar de lijst, dan bemerken we dat de broers Pieter en Hendrik Versluijs van het toneel verdwenen zijn. Ook Hendrik II en Daniël Versluijs missen we. Wel treffen we Johannes Verluijs en aangezien deze zich ook Jan en Hannes noemde, kan hij met de laatste naam, de vormen met de merken van zijn vader Hendrik I (HVS) gebruikt hebben.

Van de pijpenmaker Dirk de Graaf, waarschijnlijk geen familie van Pieter de Graaf, vonden we geen aantoonbare merken. Mogelijk werd hem dit, door de gelijkheid van DDG op PDG, verboden. Wel werden slordige pijpekoppen gevonden met figuurmerken, zoals de kwispedor en die met kelkblaadjes en een naar de roker gekeerde kroon.

Een volgende inzage in het pijpenmakerswereldje krijgen we in het jaar 1793. In dat jaar verschijnt een plakaat met het besluit tot de heffing van de 100ste penning: 1% van het vermogen, te betalen door diegenen die een vermogen hadden van 1000 gulden of meer. Deze heffing was nodig om de mogelijke kosten te dekken bij een inval van de Fransen. In het manuaal vinden we de bekende namen van de pijpenbakker

Het symbool de zwaan met merken van bekende en onbekende makers uit de Lauwerecht

Pieter de Graaf, die in 1793 al langer dan 40 jaar pijpenbakker was, van de pijpenmaker Jan Versluijs die ruim 30 jaar pijpen maakte, en van Jan Glansbeek die in 1784 nog knecht was. Vervolgens lezen we de namen van de drie pijpenmakersknechten Barend Roelofs, schoonzoon van Jan Versluijs, Pieter van der Sluijs en Jan van der Sluijs. (Dit moet Pieter Versluijs zijn, kleinzoon van Pieter I. Jan van der Sluijs behoort niet tot de familie Versluijs. Het archiefonderzoek leert ons dat dit twee verschillende families zijn.)

Van Jan Glansbeek vonden we een pijpekop met IGB en een veelbladige roos als merk.

Deze zes ambachtslieden verklaarden eensgezind „niet goeod om te fumeren (= te betalen).”

De weduwe van Joseph Peeks betaalde echter grif, maar zij stond ook te boek als rentenierster.

Het verval

Terwijl het verval in de pijpenindustrie in Gouda al in het begin van de zestiger jaren van de achttiende eeuw merkbaar was, ondervonden de pijpenmakers in de andere steden er nog weinig hinder van. Dat vond zijn oorzaak in de geringe loonkosten van de kleine fa-

miliebedrijfjes, zoals die in de Lauwerecht waar de arbeid veelal door eigen kinderen werd verricht, in tegenstelling met Gouda waar de welstandsgrens beïdend hoger lag. Hierdoor was het product uit de pijpenstad aanmerkelijk duurder. Om deze concurrentie het hoofd te bieden besloot het Goudse stadsbestuur ten behoeve van de Goudse pijpenmakers een pijpenfabriek te stichten voor het maken van korte pijpen. Dit gebeurde in 1784 in het Pesthuis onder het bestuur van het pijpmakersgilde. Onder de leiding van een bekwame baas en vrouw werden 24 kinderen uit het „Alemoezeniershuis” van tien tot veertien jaar oud te werk gesteld tegen een loon van 15 stuivers per week. De pijpen werden door Goudse pijpenmakers en handelaren afgenomen tegen 7½ stuiver voor een gros. Het mocht evenwel niet baten. Toen in het jaar 1791 het verlies van dat jaar 153 gulden bedroeg, sloot het stadsbestuur de fabriek.

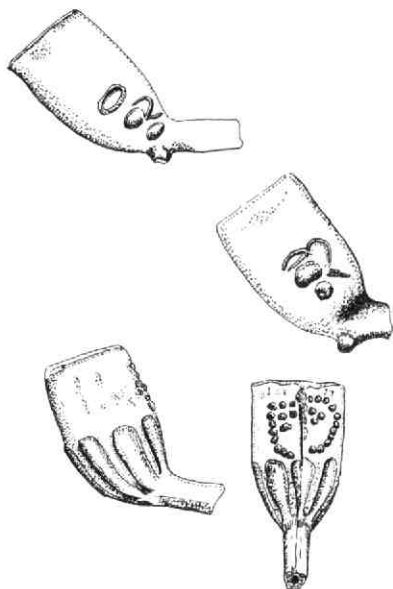
Ook over onze grens drongen goedkope Duitse pijpen diep ons land binnen. In Bilthoven vond ik bv. een pijpsteeltje met het opschrift: loh. T. Stauber in Grentzhausen (Westerwald). Deze Duitse pijpen waren vaak voorzien van valse Goudse merken. Ook Utrechtse pijpenmakers maakten zich hieraan schuldig. Zo vond ik een pijpekop versierd met de gekroonde vis en de letters IP erboven. Op de hiel werden echter twee Goudse wapentjes aangebracht met de letter S (S = slegte, een aanduiding voor pijpen van een tweede kwaliteit; de betere soort had één wapentje). De initialen IP, die in Gouda onbekend zijn, zijn van Joseph Peeks.

Eind achttiende eeuw werd de terugslag ook merkbaar in de Utrechtse pijpenindustrie. De verandering van de rookgewoonten (de opkomst van de sigaar en de houten pijp) en de door oorlogen schaars geworden tabak deden hun invloed gelden op de pijpenmakerijen in de Lauwerecht.

Het einde

Bij de volkstelling van 1813 vinden we nog één familie bezig met de pijpenfabrikage. Het zijn Hendrik Versluijs, zoon van Jan en kleinzoon van Hendrik I en zijn vrouw Hillegonda, laatste telgen van het vermaarde pijpenmakersgeslacht Versluijs. Deze volkstelling vindt plaats onder het Franse bewind en we lezen in het Frans het beroep „garçon de pipe”, pijpenmakersknecht, hoewel in Utrecht geen pijpenmakersbaas meer werkzaam is. Mogelijk bedotte Hendrik op deze manier de belasting. Misschien modderde Hendrik met alle door de familie nagelaten pijpenvormen, en schonk hij ons de slordige gedeukte pijpen met de onleesbare VS-merken. In het register van de patent-schuldigen van 1818 zoeken we tevergeefs naar pijpenmakers uit de Lauwerecht, die menig Utrechtenaar een pijpje troost verschaffen in die moeilijke tijd.

P. K. Smiesing

Slordige pijpekoppen met als merkteken een kwispelaar, kelkblaadjes en een naar de roker gekeerde kroon

Geraadpleegde bronnen

- Archief en Librie Gouda. Doop-, trouw-, begraafregisters nrs. 75, 76, 77 betr. stichting van de stadspijpenfabriek 1783-1791.
- Gem. Archief Utrecht, II 3440, Minuten van transporten en plechten gepasseerd voor het gerecht Louwenrecht 1734-1786.
- G.A.U., II 1189, Manuaal van het familiegeld, buitengerechten 1679-1686.
- G.A.U., II 3360, Lijsten van personen tusschen 18 en 60 jaar, wonende in de gerechten buiten de Weerdpoort en in staat om het land in geval van nood te dienen, 1784.
- G.A.U., III 613, Contrôle nominative des habitants de la ville d'Utrecht et de la banlieu.
- G.A.U., II 2059, Manuaal voor de heffing van 1½% van het inkomen in Lauwenrecht en Hooglanden, 1753.
- G.A.U., Manuaal van de honderdste penning, 1793.
- G.A.U., Alfabetische lijst der nieuwe burgers, I en II.
- G.A.U., D.T.B. registers.
- Streekarchief Schoonhoven, D.T.B. registers.
- Duccó D. „Pijp en tabak in Amsterdam” in: Nieuwsbulletin pijpk. ICON 1975.
- Goedewaagen D. A. „Schoonhoven als concurrent van de Goudsche pijpenstad” in: Die Goude, 1943.
- Lange van Wijngaarden G. J. de, Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude, 1817, dl. 2.
- Oswald A. Clay pipes for archaeologist, 1975.
- Smiesing P. K. „Utrechtse pijpenmakers” in: Maandblad Oud-Utrecht 51 (1978), 73-76.

(Tekeningen en foto's van de schrijver)

Naschrift

Dankzij het naastige speuren van de heer M. J. Noppen in de notarisprotocollen werden nog twee pijpenmakers bekend en werd er een contract ontdekt tussen een pottenbakker en een pijpenmaker, die een aardige kijk geven op het leven en streven van de Utrechtse pijpenmakers in de 17de eeuw.

Op 21 januari 1671 lieten de pijpenmakers Pel Eversen van Beek en zijn schoonmoeder Grietjen Joris bij de notaris Nicolaas Vonk een overeenkomst opmaken die de overname regelde van het pijpmakersgereedschap van zijn overleden schoonvader Philip van der Valk, in zijn leven pijpenmaker in de Lauwerecht.

Voor de som van zesendertig Carolus guldens werd Van Beek eigenaar van de vormen, schroeven, planken, tonnen en het overige gereedschap dat nog in de woning van zijn schoonouders aanwezig was.

Voorts verklaarde Grietjen deze som in goed gangbaar geld ontvangen te hebben. Uit de Doop-, Trouwen en Begraaf-registers kwamen we nog te weten dat op 24 mei 1670 het huwelijk plaats vond tussen Pel Eversen van Beek en Susannahjen van der Valk. Dit gereformeerde huwelijk werd in het Anthony-gasthuys bevestigd.

Op 5 oktobr 1671 verschenen de Mr. Pottenbakker Vlug en de Mr. Pijpenmaker Jan Willems Vlack bij dezelfde notaris om hun overeenkomst te bezegelen inzake het bakken van pijpen. Voor de prijs van zeven stuivers voor elke pot pijpen verplichtte Vlug zich alle

pijpen, die bij Vlack gemaakt werden, te bakken. Daarbij beloofde Vlug de pijpenpotten met dekfel af te sluiten. Dat deze maatregel geen overbodige luxe was, bewijzen de bodemvondsten van pijpfragmenten met glazuurspatten. Ook blijkt hieruit dat de pijpen tegelijk met de pottenbakkerswaar werden meegebakken bij dezelfde temperatuur. Vlack was wel zo gewiekst dat hij zelf het tijdstip bepaalde wanneer zijn pijpen werden gebakken.

Voorts mocht Vlack zijn pijpen niet bij een ander laten bakken en mocht Vlug daarentegen nooit deze pijpen weigeren. Waren de pijpen niet goed gebakken, dan dienden de pijpen voor het zelfde geld te worden overgebakken. Kwam Vlack te overlijden dan moesten ook door Vlug de pijpen worden gebakken van Vlacks weduwe of van hun zoon Benjamin.

Deze Benjamin vinden we later terug als herbergier in de herberg St. Joris, waar de gasten natuurlijk ook tabak konden roken uit het product van de familie Vlack. Na het overlijden van de „comparanten“ moesten de weduwen het contract naleven. De pijpenmakers Pel Eversen van Beek en Jan Willems Vlack tekenden beiden met een merk. De eerste met het teken: een cursieve kleine letter r en Vlack met W, waarin met wat fantasie de letters W en V te herkennen zijn.

De vraag of deze merken ook op hun pijpen voorkomen kan mogelijk beantwoord worden door opgravingen in de binnenstad of, nu de situatie hier gunstig is, in de Lauwerecht, de bakermat van het Utrechtse pijpmakersambacht.

P. K. S.

EEN „UTRECHTSE HAGEPREEK“ IN HET CATHARIJNECONVENT

Onlangs ontving het Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht een schilderij met als voorstelling een hagepreek. Het stadsprofiel aan de horizon van het schilderij situeert de preek ergens ten zuiden van de stad Utrecht. Het stuk zelf kan toegeschreven worden aan Bastiaan de Poorter (1813-1880), die van 1842 tot 1861 in Utrecht woonde.

Het schilderij van de Utrechtse hagepreek is hiermee beland in het genre van historiestukken, dat in de vorige eeuw zeer populair was en nog wel meer „hagepreken“ opleverde. Overigens kan het genre een hedendaagse toets van werkelijkheidsgehalte niet steeds doorstaan. Daar ging het de schilders dan ook niet in de eerste plaats om: historische gebeurtenissen van voorbeeldig of verheffend karakter vormden hun thema, de nationale opvoeding hun taak.

Hagepreek is de naam voor godsdienstoefeningen die,

rond het midden van de 16e eeuw, buiten de roomse kerk om gehouden werden. Daar dergelijke bijeenkomsten verboden waren, vonden zij meestal plaats op het platteland en zo buiten de juridische bevoegdheid van de steden. De hagepreken van 1566 zijn door hun grote aantal en de vele bezoekers, die zij trokken, het meest bekend. Ook van andere jaren zijn echter preken bekend. Reeds in 1530 hielden sacramentariërs diensten in het open veld. In 1548 kwamen wederdopers in een bos bij Antwerpen samen en in 1562 vonden hagepreken plaats bij verschillende steden in het zuiden van de Nederlanden.

Vóór 1566 kende Utrecht nog geen hagepreken, ofschoon in de bisschopsstad wel geheime vergaderingen en godsdienstoefeningen van religieuze andersdenkenden zijn gehouden. De aanwezigheid op zo'n bijeenkomst leverde Philips Dyrckszoon in 1559 een doodvonnis op. De meisjes Anna en Beatrijs kwamen